

Komercyjne wykorzystywanie dzieci

Komercyjnym wykorzystywaniem — handlem dziećmi, zmuszaniem do prostytucji czy żebrania — szczególnie zagrożone są dzieci pozbawione odpowiedniej opieki ze strony osób dorosłych, dzieci osierocone, przebywające w instytucjach opiekuńczo-wychowawczych, ale także dzieci rodziców nie poświęcających im wystarczająco dużo uwagi. Ofiarami są często dzieci, które wcześniej doświadczyły różnych form przemocy (fizycznej, seksualnej, psychicznej), przy jednoczesnym braku pozytywnych relacji z opiekunami. W związku z tym są bardziej podatne na uwiedzenie przez dorosłego dającego dziecku poczucie wyjątkowości lub obiecującego poprawę warunków życia. Poczucie wykluczenia, obiektywne lub subiektywne ubóstwo połączone z brakiem perspektyw (np. brakiem dostępu do edukacji czy pracy), może przyczyniać się do szukania przez małoletnich alternatywnych sposobów poprawienia swojej sytuacji życiowej.

Dzieci-ofiary komercyjnego wykorzystywania często doświadczają długotrwałych negatywnych skutków przeżytej traumy dla ich psychicznego, emocjonalnego i społecznego rozwoju. Mają zaburzony obraz siebie, świata oraz relacji międzyludzkich. Często odczuwają wstyd i biorą na siebie winę za to, co się stało. Mogą cierpieć z powodu stygmatyzacji i utraty wsparcia ze strony najbliższych. Często podejmują zachowania autoagresywne lub wpadają w uzależnienia. Trudno im się ponownie zintegrować ze społeczeństwem.

Konwencja o prawach dziecka

Artykuł 19

Dziecko ma prawo do ochrony przed wszelkimi formami przemocy fizycznej bądź psychicznej, krzywdy lub nadużyć, zaniedbania bądź niedbałego traktowania lub wyzysku.

Artykuł 34

Dziecko ma prawo do ochrony przed wszelkimi formami wyzysku seksualnego i nadużyć seksualnych.

Artykuł 35

Państwo ma obowiązek przeciwdziałać uprowadzeniom, sprzedaży bądź handlowi dziećmi.

Artykuł 39

Dziecko ma prawo do rehabilitacji fizycznej i psychicznej oraz reintegracji społecznej, jeśli padło ofiarą zaniedbania, wyzysku lub wykorzystania.

Komercyjne wykorzystywanie dzieci

1. Definicje

Komercyjne wykorzystywanie dzieci to czerpanie korzyści (majątkowych lub innych) z nielegalnych transakcji i usług z wykorzystaniem lub zaangażowaniem osób do 18. r.ż. Może nim być zarówno handel dziećmi, jak i wykorzystywanie dzieci w prostytucji czy pornografii, do żebrania, popełniania przestępstw, pracy. W wielu przypadkach komercyjne wykorzystywanie jest powiązane z innymi formami krzywdzenia dzieci, zarówno fizycznym, emocjonalnym, jak i seksualnym. Komercyjne wykorzystywanie dzieci jest uważane za formę zniewolenia oraz przemocy, gdy dziecko jest traktowane nie jak podmiot, ale przedmiot o wartości handlowej.

Mówią dzieci

Wczoraj moja koleżanka z osiedla zaprosiła mnie do domu. Tam był kolega jej starszego brata. Powiedział, że ja mu się bardzo podobam i załatwi mi ekstra pracę w Holandii, tylko żebym nikomu o tym nie mówiła. Mogę dużo zarobić i on się w tej Holandii mną zaopiekuje. To był mój najpiękniejszy dzień — on chyba mnie kocha i ta Holandia! Tylko, że ja przecież nie znam holenderskiego, nie wiem, co zdecydować. — Sylwia, lat 16.

Z telefonów i maili do Telefonu Zaufania dla Dzieci i Młodzieży 116 111

Polskie prawo nie definiuje pojęcia handlu dziećmi, natomiast na podstawie art. 115 § 22¹ k.k. definiującego handel ludźmi można uznać, że **handlem dziećmi** jest werbowanie, transportowanie, dostarczanie, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osoby małoletniej w celu jej wykorzystania. Wykorzystanie obejmuje różne formy wykorzystania seksualnego (prostytucja, pornografia), pracę lub usługi o charakterze przymusowym, żebractwo, niewolnictwo, pozyskanie komórek, tkanek lub narządów lub inne formy poniżające godność człowieka. Zgoda ofiary nie jest czynnikiem wyłączającym odpowiedzialność sprawcy.

Prawo polskie nie definiuje także pojęcia „prostytucja dziecięca”. Na podst. art. 19 Konwencji Rady Europy o ochronie dzieci przed seksualnym wykorzystaniem i niegodziwym traktowaniem w celach seksualnych² **prostytucja dziecięca** oznacza wykorzystanie dziecka do czynności seksualnych przy przekazaniu lub obietnicy jakiejś formy wynagrodzenia dziecku lub osobie pośredniczącej.

Kontakt seksualny z małoletnim do 15. r.ż. jest w Polsce zabroniony (art. 200 § 1 k.k.). Jeżeli chodzi o młodzież w wieku 15–18 lat, karane jest „doprowadzenie” małoletniego do komercyjnych kontaktów seksualnych (art. 199 k.k.), ale korzystanie z jego usług już nie. Jeżeli kontakt seksualny odbywa się za „obopólną zgodą” lub to małoletni go inicjuje, nie jest to przestępstwo.

W Polsce karane jest **sutenerstwo** (czerpanie korzyści majątkowej z uprawiania prostytucji), **stręczycielstwo** (nakłanianie do uprawiania prostytucji w celu osiągnięcia korzyści majątkowej), **kuplerstwo** (ułatwianie uprawiania prostytucji w celu osiągnięcia korzyści majątkowej), zgodnie z art. 204 k.k. W przypadku, gdy ofiarą jest małoletni, popełnienie tych przestępstw jest zagrożone wyższą karą.

Świadczenie usług seksualnych za wynagrodzeniem nie jest w Polsce karalne, jednak może być okolicznością świadczącą o demoralizacji osoby nieletniej³. Po ujawnieniu faktu prostytuowania się, policja powiadamia sąd rodzinny, który może wobec nieletniego zastosować odpowiednie środki wychowawcze, m.in. zobowiązać go do podjęcia nauki lub pracy, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, zastosować nadzór kuratora, orzec umieszczenie w rodzinie zastępczej, w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w młodzieżowym ośrodku

socjoterapii. Sąd rodzinny może ponadto zobowiązać rodziców lub opiekuna m.in. do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą, poradnią psychologiczno–pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną.

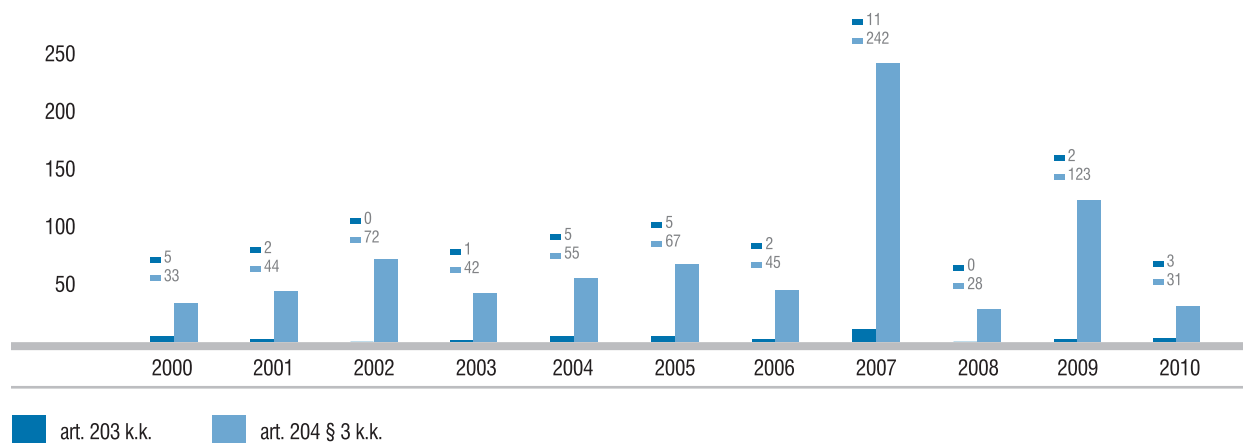
Zgodnie z przyjętymi przez Polskę zobowiązaniami międzynarodowymi, należałoby wprowadzić karalność **korzystania** z prostytucji dziecięcej, przy czym odpowiedzialność ta winna być niezależna od woli i zgody małoletniego poniżej 18. r.ż. na kontakt seksualny. W 2009 r. Komitet Praw Dziecka ONZ wezwał rząd polski do wprowadzenia w prawie karnym definicji dziecięcej prostytucji oraz zagwarantowania, że dzieci w wieku od 15 do 18 lat będą wyraźnie chronione przed dziecięcą pornografią i dziecięcą prostytucją.⁴

Do sytuacji, kiedy **dziecko wykorzystywane jest do żebrania** odnosi się bezpośrednio artykuł 104 Kodeksu wykroczeń, który określa karę za skłanianie małoletniego do żebrania. Od 2010 r. żebranie uznane zostało za jedną z możliwych form wykorzystywania ofiar handlu ludźmi (art. 115 § 22 k.k.).

2. Skala problemu komercyjnego wykorzystywania małoletnich w Polsce

Policja identyfikuje rocznie około kilkudziesięciu prostytuujących się osób poniżej 18. r.ż. Największą liczbę pokrzywdzonych odnotowuje się w sprawach czerpania korzyści z tego procederu przez osoby trzecie (sutenerstwo, stręczycielstwo, kuplerstwo). Jeżeli chodzi o dzieci–ofiary handlu, identyfikowanych jest kilka przypadków rocznie — dane Ministerstwa Sprawiedliwości mówią o 1 przypadku w 2007 r. i w 2008 r. oraz o 8 przypadkach w roku 2009.

WYKRES 1. MAŁOLETNI POKRZYWDZENI PRZESTĘPSTWAMI Z ART. 203 K.K. (ZMUSZANIE DO UPRAWIANIA PROSTYTUCJI) ORAZ ART. 204 § 3 K.K. (STRĘCZYCIELSTWO, SUTENERSTWO, KUPLERSTWO W ODNIESIENIU DO MAŁOLETniego).

Źródło: Komenda Główna Policji, Policijny System Statystyki Przeszeczności „TEMIDA”.

Wykrywanie przestępstw związanych z komercyjnym wykorzystywaniem dzieci w Polsce napotyka na wiele przeszkód, w związku z czym należy uznać, że oficjalne statystyki, zarówno policyjne, jak i sądowe, są zaniżone i obrazują jedynie wycinek skali zjawiska.

Brakuje szczegółowych danych o ofiarach, jak np. wieku, płci czy pochodzeniu. Ponieważ polskie prawo nie definiuje ani „prostytucji dziecięcej”, ani „handlu dziećmi”, przestępstwa te często są klasyfikowane

Mówią dzieci

Moja siostra chodzi do II klasy. Niedawno przyszła do nich nowa dziewczynka, niedaleko nas mieszka, więc razem wracają ze szkoły. Wczoraj siostra przyniosła do domu chyba z pięć paczek chipsów. Ja się pytam skąd to ma, a ona, że „uźbrzała” pod Biedronką i że ta nowa i jej wszyscy bracia tak robią i że ich rodzice to nie muszą pracować, bo pieniądze mają z tego „uźbrzania”. O matko! Moja siostra została żebraczką, jaki wstyd. Już nigdy nie pójdę do Biedronki. Czy mam o tym powiedzieć rodzicom i komuś w szkole?
— *Majka, 12 lat*

*Z telefonów i maili do Telefonu Zaufania
dla Dzieci i Młodzieży 116 111*

z innych artykułów (np. z art. 200 k.k. — obcowanie płciowe z małoletnim poniżej 15. r.ż.). W policyjnych i sądowych statystykach dotyczących handlu dziećmi dominują sprawy zakończone umorzeniem postępowania, przede wszystkim z powodu braku dowodów. Dodatkowo, proceder komercyjnego wykorzystywania dzieci jest w dużej mierze opanowany przez środowiska przestępcze, a społeczna świadomość dotycząca komercyjnego wykorzystywania seksualnego dzieci jest niska, co powoduje rzadkie zgłaszanie takich przypadków.

Osoby mogące zetknąć się z potencjalnymi ofiarami komercyjnego wykorzystania (funkcjonariusze policji, straży miejskiej, straży granicznej, pracownicy placówek opiekuńczo-wychowawczych) nie mają wystarczającej wiedzy dotyczącej tego zjawiska. Brakuje rozwiniętego systemu identyfikacji dzieci-ofiar komercyjnego wykorzystywania. Wśród funkcjonariuszy policji i straży granicznej większość (87,6%) twierdziła, że nie miała kontaktu z dzieckiem-ofiarą handlu. Jednocześnie jednak większość z nich potwierdziła kontakt z dziećmi, które mogły być domniemanymi ofiarami tego przestępstwa, np. z dziećmi obcego pochodzenia, które były zaniedbane (87%), pozbawione opieki rodziców (75%), nie posiadały dokumentów świadczących o ich tożsamości (70%), co do których istniało podejrzenie, że znajdują się pod silną presją kogoś dorosłego.⁵ 21% pracowników placówek interwencyjnych i opiekuńczych oraz straży granicznej podejrzewało, że ich podopieczny/a jest ofiarą handlu⁶.

Wyniki badań sugerują, że skala komercyjnego wykorzystywania małoletnich jest znacznie większa, niż podają to oficjalne statystyki. Szacuje się, że płatne usługi seksualne świadczyło od 1,4% do 2,7% nastolatków⁷. Aż jedna czwarta młodzieży w wieku 15–18 lat przyznaje, że zna przynajmniej jedną osobę w podobnym wieku, która w ciągu ostatniego roku utrzymywała kontakty seksualne w zamian za pieniądze lub prezenty⁸, a około 20% Dolnoślązaków twierdzi, że w ich otoczeniu są prostytutki się małoletni obu płci.⁹

Brakuje danych o młodzieży wyjeżdżającej do krajów sąsiadujących (np. Niemiec) w celu świadczenia usług seksualnych. Nie ma również statystyk dotyczących ilości komercyjnych ofert seksualnych umieszczanych przez małoletnich na portalach internetowych. Wydaje się niezbędnym przeprowadzenie szerszych, ogólnopolskich badań w tym zakresie.

Wielu nieletnich świadczących usługi seksualne identyfikowanych przez policję to wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych podczas ucieczek¹⁰. Badania Izdebskiego¹¹ pokazują, że młodzież mieszkająca w domach dziecka, rodzinach zastępczych czy innych placówkach opiekuńczo-wychowawczych stanowi aż 10% małoletnich wykorzystywanych w prostytucji. 6% wychowanków domów dziecka w wieku 15–18 lat deklarowało, że w ciągu roku przed badaniem utrzymywali kontakty seksualne związane z finansową lub rzeczową gratyfikacją¹².

O skali zjawiska zmuszania dzieci do żebrania można wnioskować na podstawie informacji o liczbie stwierdzonych wykroczeń z art. 104 k.w. W 2009 r. na terenie Polski ujawniono 1 027 wykroczeń z art. 104 k.w., a w 2010 r. było to już 1 647. Nie jest rejestrowana liczba dzieci uwikłanych w ten proceder. Na terenie Poznania w 2007 r. zidentyfikowano 49 żebrzących tam dzieci.¹³

Specyfiką wykorzystywania dzieci do zebrania jest fakt, że czasem ofiarami w tej sytuacji są również ich opiekunowie, zmuszani do zajmowania się tym procederem przez zorganizowane grupy przestępcze.¹⁴

Sprawcami czerpiącymi korzyści z usług seksualnych dzieci — przestępstwa najczęściej ujawnianego w związku z komercyjnym wykorzystywaniem seksualnym małoletnich — byli zarówno mężczyźni, jak i kobiety, zazwyczaj w wieku 25–35 lat.

TABELA 1. PODEJRZANI W SPRAWACH Z ART. 204 § 3 K.K. (STRĘCZYCIELSTWO, SUTENERSTWO, KUPLERSTWO W ODNIESIENIU DO MAŁOLETNIEGO).

Rok	Przestępstwa stwierdzone	Podejrzani			Cudzoziemcy
		Ogółem	Kobiety	Mężczyźni	
2004	43	18	5	13	-
2005	59	42	17	25	1
2006	29	27	10	17	-
2007	44	23	7	16	-
2008	21	18	9	9	-
2009	20	11	4	7	-

Źródło: Komenda Główna Policji, Policijny System Statystyki Przestępczości „TEMIDA”.

Osoby oskarżone o wykorzystywanie dzieci w prostytucji są zazwyczaj skazywane na 1–2 lata pozbawienia wolności, często w zawieszeniu. Wykrywa się niewielu sprawców, a jeszcze rzadziej udaje się udowodnić im winę i ukarać¹⁵.

3. Postawy społeczne i postrzeganie skali problemu

Według Polaków na handel ludźmi szczególnie narażone są osoby poniżej 18. r.ż.¹⁶ Zapytani o grupę wiekową najbardziej zagrożoną handlem ludźmi, wskazują oni na pierwszym miejscu nastolatków (39%) i małe dzieci (35%).

Przeważająca część opinii publicznej i jeszcze większy odsetek profesjonalistów uważa, że kwestia handlu dziećmi stanowi realne zagrożenie.¹⁷ Większość profesjonalistów (pracownicy placówek opiekuńczo-wychowawczych, funkcjonariusze policji i straży granicznej) uważa, że w Polsce nie poświęca się odpowiedniej uwagi walce ze zjawiskiem handlu dziećmi.

Świadczenie usług seksualnych przez nastolatków w zamian za różne korzyści materialne jest uznawane przez znaczną część opinii publicznej za realny problem dotyczący wielu osób. Pogląd taki podziela blisko połowa zarówno dorosłych Polaków, jak i młodzieży w wieku 15–18 lat. Za często występujące uznają oni zarówno kontakty seksualne nastolatków z różnymi partnerami w zamian za prezenty, jak i „sponsoring”, polegający na kontakcie z jednym partnerem finansującym potrzeby młodego człowieka. Młodzi respondenci znacznie rzadziej (37%) niż dorośli (50%) uznają, że częste jest świadczenie usług seksualnych z powodu biedy w rodzinie. Za realny, często występujący problem uznawane jest również nawiązywanie komercyjnych kontaktów seksualnych online, w tym wysyłanie nagich zdjęć.¹⁸ Wydaje się, że społeczne przekonanie o dużej skali problemu prostytuowania się przez nastolatków może być efektem nasilonej prezentacji tego problemu w mediach, szczególnie po wejściu na ekrany filmu „Galerianki” w 2010 r.

WYKRES 2. CZĘSTOŚĆ WYSTĘPOWANIA W POLSCE RÓŻNYCH ASPEKTÓW ZACHOWAŃ SEKSUALNYCH MŁODZIEŻY NA TLE KOMERCYJNYM.

Przeczytałem teraz Pani kilka sytuacji dotyczących zachowań młodzieży, a następnie poproszę o ich ocenę.
Czy jest to problem, który w Polsce...?

prawie nie występuje
  jest to realny problem, dotyczy wielu osób
  występuje marginalnie, dotyczy niewielu osób
  nie wiem/trudno powiedzieć

Chłopak lub dziewczyna 16–17 lat

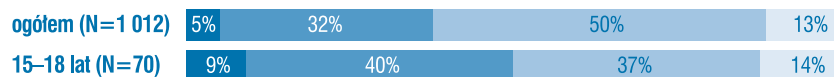
utrzymuje kontakty seksualne z dorosłymi partnerami w zamian za różne prezenty (np. ubrania, kosmetyki, gadżety elektroniczne)

podejmuje kontakty seksualne z jednym partnerem–sponsorem w zamian za regularne wsparcie finansowe

z ubogiej rodziny - podejmują kontakty seksualne w zamian za środki na życie, podstawowe potrzeby, naukę

udostępniają swoje nagie zdjęcia przez Internet w zamian za zapłatę lub w zamian za inne korzyści

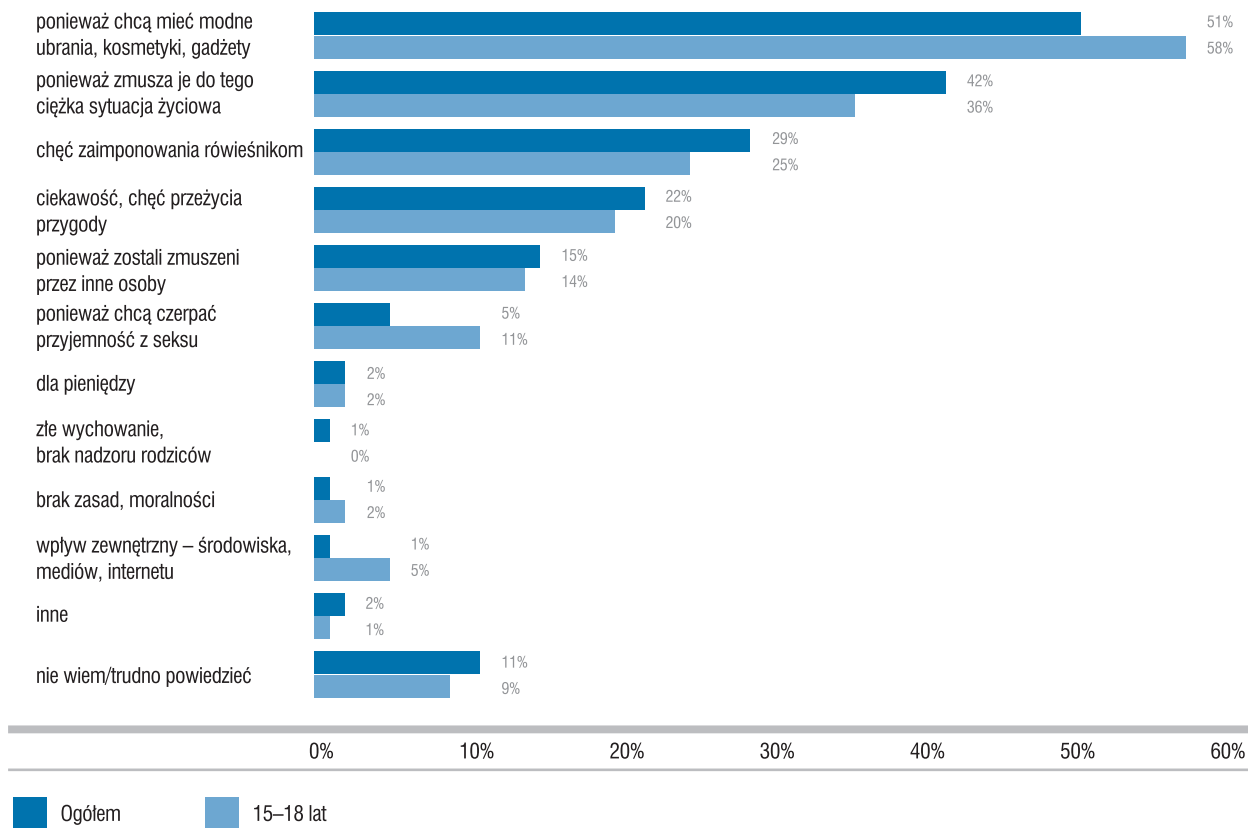

Źródło: Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC, 2011.

Dorośli i młodzież podobnie oceniają przyczyny podejmowania komercyjnych kontaktów seksualnych przez nastolatków. Według nich, jest to przede wszystkim chęć posiadania modnych ubrań, kosmetyków, gadżetów, trudna sytuacja życiowa, chęć zaimponowania rówieśnikom, ciekawość i chęć przeżycia przygody oraz wymuszenie takiego zachowania przez inne osoby.

WYKRES 3. POWODY PODEJMOWANIA KONTAKTÓW SEKSUALNYCH ZA ZAPŁATĄ LUB W ZAMIAN ZA INNE KORZYŚCI PRZEZ DZIECI I MŁODZIEŻ.

Dlaczego, Pani/a zdaniem, dzieci i młodzież do 18 r.ż. decyduje się na podjęcie kontaktów seksualnych za zapłatą lub w zamian za inne korzyści?

Źródło: Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC, 2011.

38% dorosłych i 44% młodzieży uważa, że ryzyko podejmowania komercyjnych kontaktów seksualnych przez młodych ludzi jest podobne w każdym środowisku. Niemal połowa uważa jednak, że są pewne grupy młodzieży, w których ryzyko to jest większe. Są to: dzieci i młodzież z rodzin z problemami (alkohol, narkotyki, przemoc) — opinie 64% badanych uznających, iż są to grupy większego ryzyka; z rodzin biednych — 50%; dzieci rodziców nie mających czasu dla dzieci — 39%; nie rozmawiających z nimi o seksualności — 10%; osoby wykorzystywane seksualnie w dzieciństwie — 9%.

WYKRES 4. CZY ISTNIEJĄ GRUPY SZCZEGÓLNEGO RYZYKA PODEJMOWANIA KOMERCYJNYCH KONTAKTÓW SEKSUALNYCH W OPINII RESPONDENTÓW.

- Jest takie samo ryzyko wśród dzieci i młodzieży ze wszystkich środowisk/grup na podjęcie kontaktów seksualnych za zapłatą lub w zamian za inne korzyści
- Są pewne grupy dzieci i młodzieży, w których jest większe ryzyko podjęcia kontaktów seksualnych za zapłatą lub w zamian za inne korzyści
- Nie wiem/trudno powiedzieć

Źródło: Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC, 2011.

Większość osób badanych wie, że korzystanie z usług seksualnych małoletnich, gdy to „klient” inicjuje taki kontakt oraz świadczenie usług seksualnych przez młodzież wiąże się z konsekwencjami prawnymi, natomiast aż $\frac{3}{4}$ uważa, że „klient” ponosi odpowiedzialność również w przypadku, gdy to małoletni inicjuje taki kontakt, co nie jest zgodne z obowiązującym stanem prawnym.

- 1 Wprowadzony 8 września 2010 r. w związku z nowelizacją Kodeksu karnego.
- 2 Na chwilę obecną Konwencja nie została jeszcze ratyfikowana przez Rzeczpospolitą Polską.
- 3 Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich.
- 4 Rozpatrzenie raportów złożonych przez Państwa–Strony na podstawie art. 12 ust. 1 Protokołu Fakultatywnego do Konwencji o prawach dziecka w sprawie handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii. Spostrzeżenia końcowe Komitetu Praw Dziecka: Polska, październik 2009.
- 5 *Opinie przedstawicieli policji i straży granicznej na temat zjawiska handlu dziećmi w Polsce oraz sytuacji dzieci cudzoziemskich bez opieki przebywających na terytorium Polski* (2007), Fundacja Dzieci Niczyje.
- 6 Zawadzka G. (2010), *Problem handlu dziećmi w Polsce — opinie i doświadczenia profesjonalistów*, Dziecko Krzywdzone nr 4 (33), Warszawa: Fundacja Dzieci Niczyje.
- 7 Izdebski Z. (2004), *Badanie dot. problematyki prostytucji dziecięcej realizowane na zlecenie MENiS przez PRO-ECPAT przy współpracy TNS OBOP i Komendy Głównej Policji*; Jędrzejko M. (2006), *Prostytucja jako problem społeczny, moralny i zdrowotny*, Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor.
- 8 Sajkowska, M. (2010), *Wiktymizacja dzieci i młodzieży w Polsce*. Raport z badań, Fundacja Dzieci Niczyje.
- 9 Kurzepa J., Lisowska A., Pierzchalska A. (2008), *Prostytucja „nieletnich” w perspektywie Dolnoślążaków. Raport z badań*, Wrocław: Dolnośląski Ośrodek Polityki Społecznej.
- 10 Sajkowska, M. (2010), *Wiktymizacja dzieci... , op. cit.*
- 11 Izdebski Z. (2004), *Badanie dot. problematyki prostytucji dziecięcej realizowane na zlecenie MENiS przez PRO-ECPAT przy współpracy TNS OBOP i Komendy Głównej Policji*.
- 12 Sajkowska, M. (2010), *Wiktymizacja dzieci... , op. cit.*
- 13 *Zjawisko żebractwa w Poznaniu — diagnoza na rzecz wsparcia* (2007), Poznań: Centrum Innowacji Społecznej SIC!
- 14 Habalo A., Serwin R. (2009), *Sprawa dotycząca handlu ludźmi w celu uprawiania przez nich żebrania*, w: *Handel ludźmi w Polsce*, Materiały do raportu 2009, MSWiA.
- 15 *Raport Alternatywny do Raportu Rządu Polskiego z realizacji Protokołu Fakultatywnego do Konwencji o Prawach Dziecka w sprawie handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii zgodnie z artykułem 12 (1) protokołu* (2009), Fundacja Dzieci Niczyje, Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- 16 TNS OBOP (2010), *Społeczna świadomość zagrożeń związanych z handlem ludźmi i podejmowaniem pracy za granicą*.
- 17 *Problem handlu... , op. cit; Społeczna świadomość... , op. cit.*
- 18 *Kommercyjne kontakty seksualne nastolatków* (2011), Raport z badań, Fundacja Dzieci Niczyje, Millward Brown SMG/KRC.